

Fliegauf Gergely

Mi történt Goffman után? Pönológiai szemelvények a hetvenes évek amerikai kutatási eredményeiből

Bevezetés

Börtönügyi vagy kriminológiai konferenciákon nagyon gyakran elhangzik Erving Goffman és még pár korai börtönkutató neve, akik igyekeztek leírni a börtön belső hatalmi viszonyait, a külső társadalom által sugalmazott szabályrendszerek intézményen belüli érvényesülését, a börtöntársadalom összetételét, a börtönadaptációs folyamatokat, illetve ez utóbbi függvényében a fogvatartotti kategóriákat. Bűnügyi és jogi szempontból is fontos a kategorizáció, azonban a börtön valósága szempontjából a belső fogvatartotti magatartás-sajátosságok feltérképezése stratégiai fontosságú, például a bejósolhatóság szempontjából. Ezek a kategóriák, ha helyesek, akár egyfajta gazdasági terv alapját is képezhetik, hogy hogyan és mi mentén lehet a fogvatartottakat a leghatékonyabban foglalkoztatni, és hogyan lehet a fogvatartotti ellenállást, manipulációt és vandalizmust költséghatékonyan kezelni. Rendszereszmélet nélkül képtelenség irányelveket alkotni, és nagy hibákat lehet elkövetni. Ilyen szempontból Goffman tanítása kimeríthetetlen forrás. Az *Asylums* című könyvét 1961-ben, több mint ötven éve publikálta¹, számos más, klasszikusnak mondható amerikai pönológiai mű még ennél is idősebb. Az itt következő cikkben igyekszünk feltárni néhány olyan körülményt, amelyet Goffman a művében már nem vehetett számításba. A tiltott tárgyak, a gengsek, a kábítószer-probléma és a börtönlázadás szemszögéből arra a következtetésre jutunk, hogy az etnikai konfliktusok és a média merőben átformálták azt a totalitásintézmény-képet, amelyet Goffman konstruált.

1. Goffman pönológiája: a totalításra való törekvés

Martin Innes (2003) szerint azért jelentős Goffman munkássága, mert megmutatja, hogy a börtön egyik princípiuma a totális társas vagy társadalmi kontroll, ami nemcsak azt jelenti, hogy az intézmény képes a fogvatartott magatartását szabályozni, hanem arra is, hogy belső értékeit, gondolatait, vélekedéseit, azaz a szelfjét, átformálja. Joycelyn M. Pollock (2006) inkább azt emeli ki, hogy Goffman sok hasonló munkásságú szerzőhöz (Gresham M. Sykes 1958, Donald Clemmer 1940, Rose Giallombardo 1966, Clarence Clyde Schrag 1944) hasonlóan tipizálta a fogvatartottak börtönakklimatizációját, azaz a prizonizációt. A prizonizáció fogalma a szocializációval rokon, azt jelenti, hogy a fogvatartott életében immár a börtön lesz a normális való világ, nem a kinti lét. Láthatjuk, hogy az eredeti prizonizáció-fogalomnak semmi köze nincs ahhoz a jellemzően naiv vélekedés-

¹ Az eredeti, első kiadás 1961. október 18-án jelent meg, négy esszét tartalmazott, amelyek „mentális” értelemben foglalkoznak a totális intézményekkel. A hasonló intézményeket ma pszichiátriai kórházaknak hívjuk.

hez, hogy a prizonizáció börtöniskolát jelent, azaz azt, hogy a fogvatartott a börtönben új bűncselekménytípusokat sajátít el.

Goffman munkásságával kapcsolatban Stephen Stanko és munkatársai (2004) a bürokráciából eredő távolságtartást emelik ki, amely leküzdhetetlen a totális intézményekben a bentlakók és a felügyelők között. A társadalmat képviselő személyzet nemcsak fizikailag, hanem társas értelemben is el van különülve a fogvatartottól; ilyen szempontból is érdekes a „reszocializáció” *dichotóm* kérdése: hogyan lehet a rabokat visszavezetni a társadalomba, ha az adminisztráció ürügyén is el vannak zárva a szabad világtól? Lényeges ellentmondás ez, hiszen számos nevelési elvből (pl. normalizáció) éppen az következne, hogy a személyzet és a fogvatartottak között közvetlen kapcsolat áll fent. Feltehető, hogy a börtönrendszer annál diszfunkcionálisabb, minél erőteljesebb az adminisztráció szerepe.

Blomberg és Lucken (2010) Goffman munkásságából a kényszerű önmegtagadás (azaz a *mortifikáció*) leírását emeli ki. Ez a folyamat szimbolikus, azaz nem kézzelfogható módon történik meg, hanem jelképesen; a jelkép azonban a legfontosabb én-alkotó tényező, azaz az ember a börtönben fogvatartottá válik jogi értelemben, mind ezen túl a társadalom egy ceremónia keretében önmaga megtagadását kényszeríti rá. G. Larry Mays és L. Thomas Winfree (2006) szerint Goffman egyik leghatásosabb kijelentése, hogy a börtönben a bent lévő személyek jóléte csak másodlagos; míg az elsődleges érték, amit a szervezet követni kíván, a társadalom védelme. Ezen elv szerint a börtön úgy működhet hatékonyan, ha a fogvatartottak is elfogadják és belátják, hogy létük és biztonságuk csupán másodlagos; az igazi hatékonysághoz még az is kell, hogy az örök ügy vélekedjenek, hogy nem emberi lényeket őriznek.

A fentiekben kifejtett nézetek mind Goffman tanainak értelmezései. Erving Goffman munkássága a pönológiával foglalkozó tudományos értekezésekben egyértelműen nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen. Kiemelkedően fontos, hogy Goffman a szociálpszichológiában is hasonlóan jelentős szerepet tölt be (Rosenberg – Turner 2004), ez pedig az én-bemutató (szelf-prezentáció) fogalmának megalkotása. Az én-bemutató az a folyamat, ahogy az egyén megvédi magát, amikor interakcióba kerül. Minél hivatalosabb a helyzet, annál markánsabb a szelf-prezentáció, így természetesen a börtönben a legerősebb.

Goffman totalitás-fogalma Keith Farrington szerint négy ismérvvvel rendelkezik. Egyrészt a börtön személyzete arra *törekszik*, hogy a fogvatartottak életét a legteljesebb módon ellenőrizze. Másrészt ugyanez figyelhető meg a fogvatartottak mindennapi életének megszervezése terén is. Harmadrészt a börtöngépezet szinte mindenre képes annak érdekében, hogy a fogvatartott bekerülés előtti személyisége leépüljön, és egy újabb, a börtöngépezetbe fogaskerékként illő személyiség jöjjön létre. Végül pedig: a börtön teljes mértékben el van különülve a társadalomtól. A négy tételnek Farrington nevet is adott:

- totális kontroll,
- totális struktúra,
- totális szubmergencia,
- totális izoláció.

Mint azt egy korábbi cikkemben (Fliegaufer 2008) megírtam, Goffman követői leginkább az izolációs tételt cáfolták meg.

A fentiekből érdemes kiemelni, hogy „törekvés” azt jelenti, hogy a börtöngépezet nem képes a totalításra már Goffman szerint sem, hanem csupán – vagy éppen minimálisan – hathatós lépéseket tesz, hogy a totalitás megvalósuljon. Számos aspektusból kijelenthetjük, hogy ez nemcsak a börtön személyzetének köszönhető, hanem maguknak a fogvatartottaknak is. A börtön egy olyan önműködő társadalmi intézmény, amelynek minimálisan négy komponense van: a személyzet, a fogvatartottak, az épület és a rezsim. Mind a négy elem az adott társadalomban helyezkedik el, és az adott társadalom jogszabályi és/vagy implicit szándékát és értékrendjét tükrözi vissza.

2. Anthony L. Guenther kompenzáció tézise: a tiltott tárgyak

Hogyan lehet egy börtön totális intézmény, ha a fogvatartottak mindenféle dolgot ki tudnak találni, és véghez is tudják vinni, abból a célból, hogy valamelyest lazítsanak az ellenőrzésen? A válasz az lehet, hogy a börtön nem minden szempontból totális intézmény. Guenther (1975) egy csodálatos cikkében szintén erre a kérdésre keresi a választ, a tiltott tárgyakat véve górcső alá. Az Atlantai Állami Börtönben végezte a kutatását 1974-ben, éppen ott, ahol 1987-ben fellázadtak a kubai fogvatartottak, száz tüst ejtettek, és azt követelték, hogy ne utasítsák ki őket az Egyesült Államokból².

Három olyan magatartásformát sorol fel Guenther, amelyekkel ki lehet kerülni az adminisztrációt, és tiltott tárgyakat lehet birtokolni a börtönben: *lopás, készítés, csempészes*. A lopás a totális kontroll ellen hat, hiszen nem valósul meg a teljes ellenőrzés, ha a fogvatartottak lopni tudnak. A készítés a totális struktúrának mond ellent, mert nincs jól megszervezve a fogvatartottak tevékenysége, ha képesek tiltott tárgyakat előállítani; azaz ha a cselekményre van idejük, energiájuk és terük, nem valósul meg a benthami Panopticon-elv (Hume 1972): az őrszemélyzet nem lát mindent, nem tud mindent, és ebből következően nem is birtokolja a hatalmat a börtönben. A csempészes a totális izoláció tézisének cáfolja meg, hiszen a csempészet egyfajta csatornát nyit a külvilág és a börtön között.

A börtönlakók minden eszközzel arra *törekednek*, hogy az elérhető forrásokhoz való hozzáférést manipulálják. Ebből egy felettébb érdekes rendszer bontakozik ki. Goffman és később Guenther is ezt a sajátosságot másodlagos ügyintézésnek (secondary adjustment) nevezte. Guenther öt példát említ:

- a fogvatartottak *szövetkeznek* az őrök és egymás ellen. A szövetség az egyén túlélését is szolgálja, és több mint az egyének laza közössége. Nem kell túlságosan belemennünk a csoportdinamika által feltárt szociálpszichológiai ismeretekbe ahhoz, hogy belássuk: az emberek csoportja egy idő után saját szabályokat alkot, célt talál önmagának, majd érvényt szerez tetteinek. Ezt nem tudja megakadályozni a börtön túlszervezettsége és bármilyen szigorú rendszabálya sem. Itt példaként meg lehet említeni napjaink éhségstrájk-mozgalmát a török büntetés-végrehajtási rendszer-

² Bővebben lásd a Mariel Boatlift eset krónikáját!

ben³ vagy Kalifornia legszigorúbb börtönében, a *Pelican Bayben* 2011-ben lezajlott csoportos étkezésmegtagadást⁴.

- néhány fogvatartott képes *a célját mindenképpen elérni*. Ezzel kapcsolatban egy saját példát említenék 1996-ból. N. György rendkívül nehéz munkát végzett három műszakban, egy külmunkahelyen. A munkáltatójáról később kiderült, hogy éjszaka a fogvatartottakkal kártyázik, és rendkívül sokat veszít, ezért cserébe a raboknak jutalmazási javaslatokat ír. Ennek volt köszönhető, hogy György rövid idő után fegyházasból börtönössé *minősített*te magát, pedig a bűncselekménye többszörös visszaesőként emberölés és erőszakos közöszlenség volt. A „minősítés” érdekes fogvatartotti kifejezés, azt jelenti, hogy a fogvatartott mégiscsak elérte, hogy a bv. bíró megváltoztassa a szabadságvesztés-büntetésének fokozatát (Bv. tvr. 7. §). Nem sokkal később György már EVSZ-es volt, majd egy napon részegen tért vissza az intézetbe egyórás késéssel, ezért rövid időre megint fegyházas lett, majd pár héttel ezután szabadult. Néhány hónappal később, a körletlen odajött hozzám a testvére, N. László azzal, hogy „Nevelő úr! Képzeld, hogy a Gyuri megint bent van!”.
- akad olyan fogvatartott is, aki folyton csak *a megfelelő alkalomra vár*. Erre szintén saját példát tudok hozni. Az első nevelői szemlém során, 1995-ben, egy zárkában egy fényképet találtam, amit a fogvatartottak a börtönben készítettek. Az esetnek fegyelmi eljárás lett az eredménye, és két rabot meg is fenyítették.
- a fogvatartottak *a társaikat lehúzzák* (ripping off). Erre maga Guenther is a kártyatartozásba való behajszolást említi, amit én magam is meglehetősen sokszor láttam a börtönben a cikk megjelenése után húsz évvel, egy másik kontinensen.
- a fogvatartottak igyekeznek egymást és a személyzet tagjait *az erdőbe vinni* (conning). Ez azt jelenti, hogy a rabok nagyon jól tudják, mit szabad megtenni a börtönben, és mit nem; azt is tudják, hogy ezzel szemben mit engednek meg a jogszabályok, sőt képesek felmérni, hogy a személyzet tagja mennyire képes az adott helyzetet átlátni. Ennek megfelelően minden őrrrel más és más kommunikációs stratégiát alkalmaznak.

Guenther éppen olyan *kvalitatív* módszert alkalmazott a kutatása során, mint Goffman: dokumentumok és feljegyzések tanulmányozását, a résztvevő megfigyelést, valamint a nem hivatalos interjúkészítést – kár, hogy ez ma már nem annyira elfogadott pönológiai kutatási módszer.

Nagyon fontos Guenther bátor megállapítása a személyzettel kapcsolatban: az őrk inkább elnézi a kisebb fegyelemsértést, csak azért, hogy a tekintélye megmaradjon, és a munkáját el tudja végezni, mindemellett folyamatosan próbálja elkerülni a zsarolást. Erre is egy hazai példát említek, ezúttal a közelmúltból. Egy fél éve

³ Forrás: Ivan Watson, Gul Tuysuz, CNN (2012): Mass hunger strike in Turkish prisons enters 52nd day. November 2, 2012. <http://edition.cnn.com/2012/11/02/world/europe/turkey-prisons-hunger-strike/index.html> [letöltve: 2012. 12. 17.]

⁴ Forrás: CNN Wire Staff (2011): Hunger strikers down to hundreds in California prisons. October 10, 2011. <http://edition.cnn.com/2011/10/06/us/california-prisons/index.html> [letöltve: 2012. 12. 17.]

a testületnél lévő fiatal tiszthelyettes mesélte nekem, hogy az ételosztás során azt mondja a raboknak, hogy „Húzza be, és húzza le!” Nem értettem meg azonnal, hogy ez mit jelent. A rövid magyarázat a következő: a fogvatartottak sok esetben nem szeretik a börtönkosztot, és nem fogyasztják el, az ételt azonban ki kell osztani. Egyes rabok annyira megvetik a börtönt, hogy nem akarják a saját testük részévé tenni a börtönkosztot, ezért azt mondják az őrnök, hogy nem veszik be a *tátikán* az ételt. Ha így tesznek, azt az őrnök adminisztrálnia kell, ami sok időt és fáradtságot vesz igénybe. Ezért inkább azt mondják: „Húzza be!”. Az őrnök ekkor megnyugodhat, hogy az ételadag nem marad nála, de még nem teljes a megoldás, hiszen a zárkán belül is érintetlen lehet az étel, amit szintén regisztrálni kell, erre utal a „Húzza le!” felszólítás, ami azt jelenti, hogy a börtönkoszt végül a vécébe kerül.

Guenther a cikk végén csoportosítja a tiltott tárgyakat: zavaró tiltott tárgyak (pl. pornográfia, szerencsejáték), támadásra szolgáló tárgyak (pl. kiélesített kanálnyel), szökésre szolgáló tárgyak, valamint bódítószerek. Külön érdekesség, hogy a bódítószerek között két barbiturát- és két amfetaminszármazék tartalmú *gyógyszer* is szerepel. A leírt jelenség nagyon hasonlít a jelenlegi hazai clonazepam-problémára.

3. Hogyan alakul ki a börtöngeng? – George Jackson és a Black Guerilla Family példája

Az Egyesült Államokban Goffman munkásságának idején vagy közvetlen azután már legalább három nagyon erős, *etnikai színezetű* börtöngeng létezett: az Aryan Brotherhood, a Mexican Maffia és a Black Guerilla Family. Az Árja Testvériség genget 1964-ben alapították a San Fransico-i San Quentin börtönben. A fehér felsőbbrendűséget hirdető geng kelta, náci és rúna szimbólumokat használ a tetoválásaiban, valamint börtönön belüli kábítószer-kereskedelem és bérnyilkosságok róhatók a számlájukra. A Mexican Maffia geng Kaliforniában alapult 1957-ben, a Deuel javítóintézetben, majd szintén a San Quentinben erősödött meg. A Mexican Maffia stratégiai szövetségese a hírhedt Mara Salvatrucha geng, ahol a 13-as számot előszeretettel használják, mert az M betű a latin ábécé 13-ik betűje. Ez a geng is kábítószer-kereskedelemmel foglalkozik. Ők a déliek, azaz Sureño-k, míg a legnagyobb, szintén mexikói eredetű riválisuk a Nuestra Familia nevű börtöngeng, a Norteño-k, akik 1968-ban alakultak a Soledad és a Folsom börtönökben szintén Kaliforniában. A harmadik börtöngeng a Black Guerilla Family, amit George Jackson alapított 1966-ban a San Quentinben.

Az ötvenes évek végéig az amerikai börtönök etnikai szempontból szegregáltak voltak, majd „összezárták” a csoportokat, és ez eredményezte az etnikai ellentéteket. Érdekes, hogy a gengek csak látszólag homogének etnikai szempontból, valójában *multikulturális színezetűek*, illetve egyes szimbólumokon osztoznak (pl. a gót betűk használata a tetoválásokon). Megjegyzendő, hogy ez a jelenlegi magyarországi csoportokra is ez jellemző. A Lauonda Roma Testvériség szintén gót betűket használ, és a testvériség szó egyértelműen az Árja Testvériségre utal.

1966-ban az afroamerikai közösség számos olyan társadalmi problémával szembesült, amelyek kriminológiai jelentéssel bírtak (Earl és Black 1998). A rendőri brutalitás elsődleges célpontja az afroamerikai közösség volt, nem volt megoldott a közösség

tagjainak emberhez méltó lakhatása, a szociális háló nyomorúságos volt, valamint nagyon magasra rúgott körükben a munkanélküliek aránya. A kaliforniai Oaklandben ilyen társadalmi környezetben alakult meg a Black Panther politikai párt, amely egészen 1982-ig aktívan működött. A párt talán az egyetlen olyan mozgalom volt, amely a szocialista és nacionalista eszméket elfogadható módon tudta egyesíteni. A párt történelmi öröksége, hogy tagjai képesek voltak fegyveres ellenállást szervezni a többségi, elnyomó hatalommal szemben, mindezt erős közösségi alapokkal és önmeghatározással tették, ami példát mutathat minden olyan politikai mozgalomnak, amelynek elsősorban etnikai szempontból elnyomott tagjai vannak.

George Jackson 1961-ben, húszévesen került börtönbe fegyveres rablásért, majd az ítélete során több olyan cselekmény részese volt, amelynek köszönhetően mind több ítéletet kapott, míg 1966-ban a San Quentinben megalapította a Black Panther mintájára a Black Guerilla Family nevű genget. A többi, már említett börtöngenggel ellentétben ez a csoportosulás kezdetben marxista nézeteket vallott, hamarosan erőszakos konfliktusokba keveredett, és az Árja Testvériség fő riválisává vált. 1970 januárjában a Soledad börtön sétaudvarán a Black Guerilla Family és az Aryan Brotherhood tagjai között verekedés tört ki. A verekedés azzal végződött, hogy három fekete férfit, köztük Jackson legjobb barátját az örök lelőtték. Még abban a hónapban egy őrt megöltek a börtönben, és Jackson lett ez egyik fő gyanúsított. Halálos ítélet várt rá. Augusztusban Jackson testvére, Jonathan betört egy bírósági épületbe, kiszabadított három fogvatartottat, valamint túsul ejtett egy bírót, és a Soledad Testvérek szabadítását követelte. Ezek a személyek azok a fogvatartottak voltak, akik a Soledad börtönben állítólag részt vettek az őr meggyilkolásában. Jonathan Jackson a túsdráma utáni lövöldözésben halálát lelte. Nem sokkal ezután George Jackson egy motozásból kialakult konfliktusnak köszönhetően túsul ejtett pár őrt és néhány fehér fogvatartottat a börtönben, ki akart törni az intézetből, de a sétaudvaron lelőtték. Halála többek között szerepet játszott az attikai börtönlázadás kitörésében. Michel Foucault (idézi James 2007), a talán leghíresebb, börtönökkel foglalkozó francia társadalomtudós, George Jackson halálát *politikai* gyilkosságnak minősítette, hiszen az esemény néhány nappal az őr megölése miatt induló büntető per előtt történt. Az események után alakult meg a San Quentin Hatok nevű csoportosulás, ami a mai napig az afroamerikai börtönmozgalmak egyik ideológiai forrása⁵.

A fentiekből láthatjuk, hogy a börtöngengéknek *politikai, történelmi és társadalmi gyökereik vannak*, és mély társadalmi egyenlőtlenségből eredően jönnek létre. A börtönben az etnikai jellegű konfliktusok csak tovább súlyosbodnak, és az összetűzésekből a börtön személyzete sem vonhatja ki magát. Ezt a *genealógiát* a magyar börtönrendszerben egyelőre nehéz belátni, mert a rendszerváltás előtt bármilyen jellegű gyülekezés tiltott volt, amelyet nem az állami szervezetek irányítottak. Az azóta eltelt idő még túl rövid ahhoz, hogy a demokrácia hasonló módon létrejött, de inkább nem kívánt „gyümölcsseit” észrevegyük, azaz tudatosuljon bennünk a valóság; ezért is fontos az amerikai pönológiai tanulmányozása.

⁵ Lásd bővebben: Alex Darocy (2012): Two of The San Quentin Six - Occupy San Quentin 2/20/2012. <http://youtu.be/Pth3YQCbRA4> [letöltve: 2012. 12. 18.]

A börtönbeli konfliktusok ugyanakkor a sajtó látókörébe kerülnek, és ez hosszabb idő után börtönreformokat indíthat el.

Egy magyar börtönben lehetett olvasni egy falfirkán, hogy „Hadháziak kitartás!” – 2004-ben, az iskolai etnikai szegregáció elindulása előtt. A Lauonda Roma Testvériség kialakulásának egyik oka a Budapest VIII. kerületi etnikai és kábítószerügyi szegregáció. Ezeket a hazai történeteket szintűgy hip-hop dalokban⁶ is lehet hallani, mint ahogyan az afroamerikai Public Enemy szövegei a Black Pantherről szólnak.

4. Kábítószer-probléma és a börtön: dichotóm helyzetek születése a rácsokon belül

A bűnözés és a kábítószer-probléma valójában onnan kezdve került szoros összefüggésbe, amikor nemzetközi szintű szabályzás hatálya kerültek a drogok⁷. Ez legelőször Shanghai-ban történt meg 1909-ben, majd Hágában 1912-ben. A hágai egyezmény a versailles-i békeszerződések részét képezte, és ekkorra már 60 ország ratifikálta a drogok kereskedelmére vonatkozó tilalmat. Ekkor négy anyag szerepelt a tiltólistán: az ópium, a morfin, a heroin és a kokain. Az utóbbi kettő egyezménybe-vétele forradalmi tett abban az időben, hiszen meglehetősen fiatal drogoknak számítanak. 1925-ben – a mai fogalmaink szerint – egy „könnyű drog” is felkerült a listára, és ez a kannabisz. A következő évtől már a drogok előállítását is szabályozták. 1961 óta pedig teljesen részletesen szabályozzák a kábítószerügyi kérdéseket. Ezzel egy időben – éppen az Asylums megjelenésekor – kezdődik meg a kábítószeresek nagyobb mennyiségű kereskedelmének a bűnözők kezébe való vándorlása. A nagyobb mennyiségű vagy ipari jellegű kereskedelmet ugyanis aeddig az államok végezték. Mivel a bűnözők egy idő után a börtönökbe kerültek, szintén a hatvanas évek elejére tehető a globális börtönügy gyökeres változásának a kezdete. Észrevehetően megváltozott a börtönök alapvető működése, ugyanis innentől kezdve a börtönbe nem „csupán” bűnözők kerültek, hanem szépen lassan, szinte az egész börtönpopuláció szembesült a drogproblémával, aminek számos következménye volt, van.

A börtön-kábítószer kölcsönhatás a kábítószer-probléma szemszögéből érdekes jelenségeket szült:

- új veszélyek jelentek meg a kábítószer-fogyasztással kapcsolatban, ugyanis a börtön *látzólag* egy olyan közeg, ahol a drog nem lehet jelen, mégis jelen van, és ez a látens dichotómia azt eredményezte, hogy a börtönbeli drogkereskedelem rendkívüli haszonnal kecsegtethet. Márpedig ahol a nagy haszon van, feltehetően ott vannak a nagyobb halak is.
- a *kisebb* mennyiséget fogyasztó fogvatartottak a börtönbe kerülvén inkább arra törekednek, hogy a kábítószer-problémájuk ne jusson a hatóságok tudomására. Ezért egy újfajta elvonás jelent meg, amit börtönbeli

⁶ Példa erre Lupo „Nekem a 4” című felvétele. Idézet a dalszövegből: „Fiatál fejjel mindent levágnak, nekimmennének az egész világnak, kiszívják a véredet, és észre sem veszed, viszik a lóvét, viszik az életet, lépésről lépésre, mint a La Onda, jobban teszed, öcsém, hogyha beállsz a sorba... Isten hozott, de visz az ördög, börtön minden nap, amit a gettóban töltök...” stb.

⁷ UNODC forrás: Chronology: 100 years of drug control

„cold turkey”-nek nevezhetnénk. Ez azt jelenti, hogy a fogvatartott semmilyen gyógyszeres kezelést nem kap a problémájára, és csupán önerővel törekszik legyűrni az elvonási tüneteket a börtönbüntetése kezdetén. Ez sokaknak sikerül, azonban sokaknak nem. Az utóbbiak találnak rá a *börtönspecifikus drogokra*, amelyek nem illegálisak, viszont visszaélészerűen lehet őket fogyasztani, ahogy azt Guenter le is írta.

- mivel a börtönben a drog tiltott tárgy, a használatához szükséges eszközök (pl. a fecskendő és a tű) is tiltott tárgyak. Ennek köszönhetően az intravénás droghasználók a börtönben jóval nagyobb mértékben osztják meg a tűt, mint a külvilágban, és egy újabb paradox dichotómia keletkezik: elvileg a börtönben az egészségügyi ellátás jobb, mint a külvilágban, hiszen mindig rendelkezésre áll, azonban a kábítószer-fogyasztók mégsem fordulnak az egészségüghöz, mert a droghasználat illegális és *az egészségügy a börtön része*. Inkább vállalják azt a kockázatot, hogy az injektlás nem steril, és fertőzést kaphatnak. Ez a jelenség a bűnözői és kábítószer-fogyasztói alacsony frusztráció-tűrésre, illetve a kockázatkereső magatartási mintázatokra is rimel.

A börtön-kábítószer kölcsönhatás a börtön szemszögéből is változásokat eredményezett:

- *a börtön veszélyes üzem*, mert olyan emberek mozgását korlátozza, akik eleve mozgékonyabbak az átlagnál, ezért a börtön hétköznapi működésére belülről nyomás nehezedik, és ez a nyomás csak nagyobbá vált a börtönbeli drogprobléma megjelenésével. Olyan ez, mintha a börtönben tapasztalható feszültség újabb energiaforráshoz jutott volna. Ezeket a veszélyeket nagyon röviden úgy lehet összegezni, hogy a drog a börtönben biztonsági szempontból mégiscsak több mint tiltott tárgy, hiszen az egész rendszerre komplex módon hat, és a kérdés biztonsági szempontból való kizárólagos kezelése további veszélyforrás. A kábítószer-probléma börtönbeli kezelése szintén dichotóm axiómát szül: a kérdést elsősorban biztonsági szempontból kell kezelni, azonban ez nem lehetséges, sőt veszélyes.
- a fenti ismérv miatt *a börtönben lassabban mennek végbe a változások*. Húsz évvel ezelőtt a magyar börtönökben úgy zajlottak a beszélők, hogy a hozzátartozók a látogatásra rendkívül sok élelmiszert hozhattak be. Már abban az időben is úgy gondolkodtunk, hogy nem szabad gyümölcsöket behozni, mert azokba alkoholt vagy drogot lehet fecskendezni, de a hatalmas tortákat és sült szárnyasokat beengedtük a börtönbe (pedig ezekbe gyógyszereket lehetett elrejteni). Ma már ez lehetetlenség. Éppen a kábítószer miatt, ugyanis azt sokkal könnyebb csempészni, mint a pénzt vagy a mobiltelefont. Szintén érdekes ellentmondás vagy dichotómia, hogy a drogok úgy formálták át a börtönt, hogy a jelenlétüket és probléma-jellegüket mindvégig tagadtuk, hiszen ellenkező esetben a biztonsági rendszer kudarcát ismertük volna el.
- számos politikai változás is történt, amely a hazai börtönrendszert átformálta (pl. a rendszerváltozás, a választási ciklusok szerinti politikai hullámmászás), ezen túl szervezeti változások is bekövetkeztek (pl. az informatikai adminisztrációra való áttérés), továbbá jogszabályi változások is zajlottak, és ezek

mind automatikusan azt is befolyásolták, hogy kik lettek azok a személyek, akik dolgozni jöttek a börtönbe. Az európai gazdasági helyzet folyamatos romlása miatt napjainkban a börtönöri szakma bizonyos fokig *vesztett* a társadalmi jelentőségéből és a neki járó köztiszteletből is. Mindezen hatások azt eredményezik, hogy a börtönöri állomány attitűdje egyre inkább punitív (büntetés-párti), retributív (bosszútudattal felvértezett) és általánosan elke-seredett. Ezek a folyamatok sajnos az átfogó büntetés-végrehajtási kábítószer-ügyi stratégiák (pl. ártalomcsökkentés vagy kortárs tanácsadás) érvényesülését gátolják, nemcsak hazánkban, hanem szerte Európában is.

Visszatérve Amerikára, ismertetünk egy felettébb érdekes próbálkozást. 1961-től 1963-ig zajlott a sokat vitatott Concord Börtönkísérlet (Doblin 1999/2000), amelyben 32 önként jelentkező fogvatartott hallucinogén gombát (psilocybin cubensis) fogyasztott. A börtön maximum security intézet (fegyház) volt, és a vizsgálati személyek fiatalok voltak. A kísérlet Timothy Leary irányításával zajlott, a Harvard Egyetem finanszírozásával. A börtön személyzete azt jósolta, hogy 21 rab fog visszaesni, ennek ellenére két év alatt csak nyolcan tértek vissza a börtönbe. A radikális pszichedelikus gondolkodó Leary a Nixon-adminisztráció idején maga is többször börtönbe került, mindösszesen 29 alkalommal.

A hetvenes évek elejéig az amerikai börtönökben inkább olyan formában jelentkezett a kábítószer-probléma, hogy különböző kutatócsoportok önként jelentkező fogvatartottakon teszteltek pszichofarmatikumokat (Weissman és mtsai 1972). Az ilyen jellegű kutatások ma már emberi jogi szabályokba ütköznek.

Roger A. Roffman (1976) forradalmi cikket írt a börtönbeli kábítószer-problémáról. A drogok okozta gondok a börtönben rendkívüli költségeket jelentenek, a börtönökben sok az olyan fogvatartott, aki pusztán kábítószer-fogyasztó, azaz nem olyan típusú deviáns személy, mint a jellemzően nagyon és személy elleni bűncselekményeket elkövető többi fogvatartott. Roffman már a hetvenes évek közepén azonosított egy fogvatartotti kategóriát, amely számára a börtön axiomatikusan nem lehet hatékony. További megállapítása, hogy a kábítószer-problémával szembesülő fogvatartottak reintegrációja nehezebb, mint az átlagos raboké. Ennek az az oka, hogy a szabadulás után nemcsak a stigmatizációval kell megküzdeniük, hanem a kábítószer-szubkultúrából eredő sajátosságokkal, amik természetesen a stigmatizáción alapszanak, de az addikció miatt túlmutatnak azon. Roffman leírta, hogy a börtönökben a kábítószerügyi programok nem megfelelőek és nem hatékonyak, továbbá – talán ez fontosabb – a börtönök maguk is vesztenek a hatékonyságukból, ha a kábítószerügyi stratégiájuk nem *átfogó*.

Láthatjuk tehát, hogy a kábítószer-probléma egy olyan jelenség, amely áthatja a börtönt, és Goffman nem számolhatott a jelentőségével.

5. A börtönlázadás mint a pönológia új kutatási területe

Örök kérdés, hogy a börtönben vajon milyen értelemben van rend és fegyelem, hogyan oszlik meg a hatalom a fogvatartottak és az őrök között. A kérdést lehet a börtön *mikroközegében* vizsgálni, ahogy azt Zimbardo tette a Stanford börtönkísérletben (Jan De Vos 2010). A sokat vitatott kísérlet fő tanulsága, hogy a börtönben

elveszik a személyiség, a neveltetés és minden olyan prediszpozicionális faktor, ami alapján be lehetne jósolni a fogvatartottak viselkedését, mert a börtön közege döntően befolyásolja a bent lévők viselkedését. A kísérlet paradox módon nem eredményezett „felvilágosodást”, a börtönbeli kegyetlenség nem maradt abba, hanem a kísérlet utáni időkben mindinkább fokozódott.

A börtön *mezoközegét*⁸ is górcső alá lehet venni, ahogy azt James B. Jacobs (1977) tette az illinoisi Stateville Börtönnel. Jacobs bebizonyította, hogy a börtönök a társadalmi peremről középre pozícionálódtak annak következtében, hogy egyre több emberi jogi kérdés került a figyelem középpontjába a gazdatársadalomban. A jogvédő szervezetek szárnyaik alá vették az etnikai kisebbségeket, a szegényeket és magukat a fogvatartottakat is. Jacobs elemzi a börtön vezetési technikáját és a rabok hangulatát, és meglepő módon arra a következtetésre jut, hogy maguk a fogvatartottak jobban érezték magukat egy Ragen nevű „autokrata” parancsnok hosszú uralma alatt, mint később, amikor érvényesülhettek az emberi jogaik. A könyv végén pedig az egyre növekedő chicagói geng-befolyásról olvashatunk.

A börtönbeli hatalmi viszonyokat a *makroközegben* is érdemes elemezni, ahogy azt Sparks és munkatársai (1996) el is végezték a brit Albany és Long Lartin börtönökben. Az Albany Börtön korábban egy láncolat része volt (*dispersal prisons*), ahol a legveszélyesebb rabokat tartották fogva, és ha már nem bírtak velük, egy másik börtönbe szállították őket, ami szintén a dispersal rendszer része volt. A börtönben 1983-ban lázadás tört ki, és ennek hatására kihelyezték a biztonsági láncolatból. A Long Lartin börtön szintén a láncolat része volt. 1991-ben harminc rab próbált kitörni az intézetből, majd a börtönben nyílt meg Európa legnagyobb ultramax biztonsági körlete. Sparks és munkatársai a személyzettel és a fogvatartottakkal is interjúkat készítettek, és megpróbálták összehasonlítani a két intézetet. A börtönlázadás során a hatalmi struktúra felbomlik, és egy ideiglenes struktúra jön létre, amely rövidebb ideig működőképes, azonban nagyobb társadalmi hatásai vannak, mint a börtön hétköznapi működésének. Egy-egy lázadás után értelemszerűen felül kell vizsgálni a börtönrendszer biztonságát, de ahogy Sparks rámutatott, a *rabok személyi biztonsága*, a börtönrendszer vezetése, az elhelyezési körülmények, a börtönbeli általános hangulat és a gazdatársadalom is alapos vizsgálatra és átalakításra szorul.

1971-ben, Goffman könyvének megjelenése után tíz évvel, történt az attikai börtönlázadás⁹, ami az egyik legtöbbet elemzett rendkívüli esemény, amely valaha történt a börtönvilágban. A lázadás szeptember 9-étől 13-áig tartott, 39-en haltak meg, közülük tizenegyen túsok voltak. *A fogvatartottak kezdeti követelései ma már az emberi jogok részét képezik.* Az egyik követelés az volt, hogy a börtönben legyen kielégítő lehetőség a zuhanyzásra, a második követelés a börtönbeli oktatás-képzés és munkáltatás javítása volt, míg a harmadik nem volt ennyire könnyen megfogalmazható. A utóbbi követelés lényege, hogy a hatóságok vessenek véget a börtönbeli rasszista alapon működő önkénynek, hogy a gazdatársadalom is vegyen tudomást a börtönben történekről, valamint az intézetben tapasztal-

⁸ A mezoközeg a makro- és a mikroközeg között helyezkedik el.

⁹ Az esemény börtönügyi jelentőségéről korábban már megjelent egy cikkem (Fliegaufer 2007) a Börtönügyi Szemlében.

ható általános körülményekről (Dan 2006). Mint azt korábban említettük, George Jackson halála is közrejátszott az atticai lázadás kirobbanásában.

1980. február 2-3. között az Új Mexikó Állami Börtönben volt lázadás (Mahan és Lawrence 1996), ez alkalommal a raboknak nem volt igazi követelésük, hanem a lázadás egy ösztönszerű ellenszegülés volt, ami tombolásba és bestiális bűntettekbe torkollott. Az esemény során 33 embert halt meg, tizenkét őrt túsul ejtettek, megverték és megerőszakolták őket, azonban az életüket meghagyták. Az elsősorú célpontok a szexuális bűnelkövetők és a börtönbesúgók (snitch) voltak az esemény során, ugyanis a börtön egyfajta „vamzerhálózatot” működtetett, melynek lényege az volt, hogy azok a rabok, akik információt szolgáltatnak rabtársaikról, külön részlegre kerülhetnek, ahol úgy védtek őket, mint a szexuális elkövetőket. Volt olyan áldozat, akit élve égettek el, vagy akit lefejeztek.

A börtönlázadások ettől kezdve a brutalitás és a huliganizmus felé tolódtak el, ahogy azt napjainkban is láthatjuk, és hogyha mélyebben vizsgáljuk a jelenség hátterét, rájöhetünk, hogy mindennek az egyik oka az alapvető etnikai konfliktus. Ezért a konfliktusért soha nem a börtön maga felelős, hanem az a társadalom, amiben a börtön létezik. Ezekkel a tényezőkkel Goffman úgyszintén aligha számolhatott.

Atticával kapcsolatban meg kell említeni, hogy az események során *a sajtó előbb volt jelen*, mint a hathatós segítség, és az eseményt követő perek idején is rendkívül erős volt a médiajelenlét. A média börtönábrázolása ugyanúgy eltér a valóságtól, mint a bűnözés interpretációja. A legtöbb esetben a börtönt az erőszak helyeként azonosítják, ami csak részgazság. Egyrészt a börtönben számos olyan rehabilitációs kezdeményezés zajlik, ami igyekszik az erőszakot csökkenteni, azonban ezek nem annyira figyelemre méltóak, mint az erőszak, amellyel látványosságban és „népszerűségben” soha nem fogják felvenni a versenyt. Másrészt a börtönnel kapcsolatban ugyanúgy keletkezik a morális pánik, mint ahogy a bűnözéssel kapcsolatban; a médiának nagyon fontos szerepe van ebben. A morális pánikból merítik a populista mozgalmak azt az erőt, amely képes elhitetni az állampolgárokkal a halálbüntetés létjogosultságát vagy az etnikai alapú bűnözés valóságosságát. A fentebb említett rehabilitációs programok egyikének köszönhetően Winston Moseley a hetvenes évek végén BA szintű szociológusi diplomát szerzett a börtönben. Korábban, 1964-ben ő erőszakolta meg, és ölte meg Kitty Genovese-t. Az eset – a felelősség-megoszlás problémáját felvetve – a szociálpszichológiában (Darley és Latané 1968), illetve a kriminológiában (Rosenthal 1964) egyaránt egész kutatási paradigmákat keltett, de a jelentősége nagy a pönológiában is, hiszen Moseley az atticai lázadásban is részt vett, egy alkalommal lefegyverezte az őret, és túsokat ejtett, valamint egy meghallgatásán a következőképpen nyilatkozott: „Ami az áldozatnak egy pillanat vagy egy perc, az a fogvatartottnak örökkévalóság”. (Ez szó szerinti fordítás: „For a victim outside, it’s a one-time or one-hour or one-minute affair, but for the person who’s caught, it’s forever.”)

6. Következtetések

Amerikában van pár olyan börtön, amelynek működése globális mértékben trendalkotó, ilyen például a Pelican Bay Állami Börtön, a San Quentin Állami Börtön, az Attica Állami Börtön vagy a Stateville Állami Börtön. Ami ezeken a helyeken törté-

nik, az felkavarja az egész amerikai társadalmat, komoly szakmai vitákat generál, tudományos kutatásokat indít be, és végül a jogalkotásra is hatással vannak ezek az intézetek. Sajnos létezik egy másik út is: amilyen szörnyűség vagy visszásság ezekben a börtönökben megtörténik, idővel felbukkan más börtönökben is szerte a világon. Miért fontos ez? Számunkra legalább két szempontból. Egyrészt az a tanulság, hogy *a börtön az börtön mindenütt*, szinte mindegy, hogy milyen a gazdaság, közös jegyeket fel lehet fedezni, és a közös jegyek mögött mindig ugyanazok a tényezők állnak. Másrészt, talán jobban megérthetjük Magyarországon is, hogy egy demokratikus államban a társadalom berendezkedése miatt elképzelhetetlen, hogy a börtönökben ne legyenek gengsek, amelyek a kinti szabadságot a börtönben a szó szoros értelmében igazi rabsággá változtatják, ahogy a fogvatartottak is szokták mondani: „Nem a börtönt nehéz elviselni, hanem a rabtársakat”.

A börtön a társadalmi feszültségek egyik kiélezett *ütközőfelülete*. Ezt a megállapítást a fentebb kifejtett pontokkal lehet a legjobban igazolni. A tiltott tárgyak okozzák a börtönben a legtöbb rendkívüli eseményt, és éppen a rendkívüli esemény az, ami felhívja a média figyelmét a börtönökre; így tájékozódik a társadalom a börtönről, azaz a tiltott tárgyak nagyban járulnak hozzá a gazdaságban kialakult börtönképhez. A tiltott tárgyak nélkül azonban maga a börtön is elképzelhetetlen, ezért úgy tűnik, hogy a börtönök implicit módon mégiscsak sugározzák az információt a társadalom felé. A tiltott tárgy egy interakciós kapcsolás a társadalom és a börtön között.

A támadó tiltott tárgyakat a fogvatartottak elsősorban egymás ellen tartják a börtönökben. A konfliktusok okai egyrészt bűnügyi jellegűek, mert a rabok le akarják számolni az ellenérdekelt féllal a börtönben is, nemcsak a külvilágban. Ez azonban elképzelhetetlen etnikai, vagy legalább területi jellegű súrlódások nélkül.

Az utcán azok a fiatalok tömörülnek gengsekbe, akik kimaradnak az iskolából, és nem tudják folytatni a tanulmányaikat. Az iskolai magatartásproblémák nagy része az etnikai szegregációból ered, amit a média szintén előszeretettel ábrázol a híradásokban. A többségi társadalomhoz képest elnyomott helyzetben élő csoportok egy bizonyos szegmense a bűnözés útjára lép, és ezek az érdekszövetségek a börtönben forrnak ki igazán, ahol az *etnikai hovatarozás megkülönböztető erejű* lesz a bűnözői élethelyzethez képest.

A kábítószer-kereskedelem a gengsek egyik fő megélhetési forrása, és ez minden bizonnyal a börtönfalon belül is így alakul. *A börtönben speciális drogfogyasztói piac alakul ki*, ahol a kereskedelmet nem lehet szoros szövetségi hálózat nélkül megszervezni. Hazánkban a problémás amfetamin, benzodiazepin és „penta” használat (Rácz, Márványkövi, Melles 2010) jól körülírható etnikai csoportokhoz fűződik, amelyek egyfajta követek a börtön viszonylag zárt világa és a kábítószeres szubkultúra korántsem nyitott struktúrája között. Ezen csoportok szegregációját a börtönviseltség és a kábítószer-probléma egyre inkább fokozza.

A börtönlázadások szerencsére elkerülték hazánkat. Nemzetközi – vagy inkább amerikai – viszonylatban *a lázadások egyfajta átalakuláson mentek keresztül*. Kezdetben az elnyomott etnikai kisebbség lázadt a többségi cinizmus és önkény ellen. Később a börtönben az etnikai kisebbségek és az etnikai alapon szerveződő

gengek egymás ellen kezdtek hangolódni – a jelenség mögött ott lappang a kábítószer-kereskedelem. Európában a börtönlázadások valamivel szorosabban függenek össze a társadalmi változásokkal, illetve az utcai lázadásokkal, valamint egyre jellemzőbben a huliganizmussal. Az utcai lázadások és a huliganizmus mögött viszont vakság nem észrevenni az etnikai konfliktust, a szegregációt, az edukációs lemaradást és a munkanélküliséget.

Láthatjuk, hogy mind a tiltott tárgyak, a gengek, a kábítószer-használat és a börtönlázadások problémája erősen etnikai színezetű, és ezt a képet a médián keresztül és annak köszönhetően rendkívül nyugtalanítónak élehetjük meg.

Felhasznált irodalom

- Berger, Dan (2006): *Outlaws of America: the weather underground and the politics of solidarity*. AK Press, 182-183.
- Blomberg, Thomas G. – Lucken, Karol (2010): *American penology: A A history of control* (Enlarged second edition). Transaction Publishers, 124.
- Clemmer, Donald (1958): *The Prison Community*. New York, Rinehart, 1958. [Orig. publ. 1940.], 160.
- CNN Wire Staff (2011): *Hunger strikers down to hundreds in California prisons*. October 10, 2011. <http://edition.cnn.com/2011/10/06/us/california-prisons/index.html> [letöltve: 2012. 12. 17.]
- Darley, J. M. – Latané, B. (1968): *Bystander intervention in emergencies: diffusion of responsibility*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 8, 377-383.
- De Vos, Jan (2010): *From Milgram to Zimbardo: the double birth of postwar psychology/psychologization*. *History of the Human Sciences*, December 2010, Vol. 23, 5, 156-175.
- Doblin, Rick (1999/2000): *Dr. Leary's Concord Prison Experiment: A A 34 year follow-up study*. *Bulletin of the Multidisciplinary Association for Psychedelic Studies (MAPS)*, Vol. 9, No. 4, Winter. 10-18.
- Earl, Charles – Black, Jones (1998): *Black Panther Party reconsidered: reflections and scholarship*. Black Classic Press, 25-28.
- Farrington, Keith (1992): *The modern prison as total institution? Public perception versus objective reality*. *Crime & Delinquency*, January 1992, Vol. 38, 1, 6-26.
- Fliegauf Gergely (2007): *A A börtönlázadás - - okok, befolyásoló tényezők, prevencióstratégiák* (2. rész). *Börtönügyi Szemle*, 2, 41-54.
- Fliegauf Gergely (2008): *Mennyiben változott a börtön társadalmi funkciója az elmúlt ötven év során? A A totális intézmények elméletének kritikája* (2. rész). *Börtönügyi Szemle*, 2, 57-72.
- Giallombardo, Rose (1966): *Society of women: A A study of a women's prison*. New York, Wiley, 107.
- Goffman, Erving (1961): *Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Anchor Books.
- Guenther, Anthony L. (1975): *Compensations in a total institution: the forms and functions of contraband*. *Crime & Delinquency*, July 1975, Vol. 21, 3, 243-254.
- Hume, L. J. (1972): *Bentham's panopticon: An administrative history*. In: Parekh, B. (ed.) (1993), *Jeremy Bentham: Critical assessments*, Taylor & Francis, 191-224.
- Innes, Martin (2003): *Understanding social control: Deviance, crime and social order*. Open University Press, 85.
- Jacobs, James B. (1977): *Stateville: The penitentiary in mass society* (Studies in Crime and Justice). University of Chicago Press.

- James, Joy (2007): *Warfare in the American homeland: policing and prison in a penal democracy*. Duke University Press, 138.
- Mahan, Sue – Lawrence, Richard (1996): Media and mayhem in corrections: The Role of the media in prison riots. *The Prison Journal*, December 1996, Vol. 76, 4, 420-441.
- Mays, G. Larry – Winfree, L. Thomas (2006): *Essentials of corrections*. Wadworth Cengage Learning, 149-150.
- Pollock, Joycelyn M. (2006): *Prisons today and tomorrow*. Jones and Bartlett Publishers, 102-103.
- Rác Zósef – Márványkővi Ferenc – Melles Katalin (2010): *Út a túléléshez – nyílt színi droghasználat és „belövőszobák” Budapestben: az ártalomcsökkentéssel kapcsolatos megfontolások*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Roffman, Roger A. – Froland, Charles (1976): Drug and alcohol dependencies in prisons: A review of the response. *Crime & Delinquency*, July 1976, Vol. 22, 3, 359-366.
- Rosenberg, Morris – Turner, Ralph H. (ed.) (2004): *Social psychology: Sociological perspectives*. The American Sociological Association, xvi.
- Rosenthal, A. M. (1964): *Thirty-eight witnesses: The Kitty Genovese case*. University of California Press.
- Schrag, Clarence Clyde (1944): 'Social types in a prison community'. Unpublished Master's Thesis. Univ. of Washington.
- Sparks, R. – Bottoms, A. E. – Hay, W. (1996): *Prisons and the problem of order*. Oxford, Clarendon Press.
- Stanko, Stephen – Gillespie, Wayne – Crews, Gordon A. (2004): *Living in prison: A History of the correctional system with an insider's view*. Greenwood Publishing Group, 64.
- Sykes, Gresham M. (1958): *The society of captives: A study of a maximum security prison*. Princeton, N. J., Princeton University Press.
- UNODC forrás: *Chronology: 100 years of drug control*.
- Watson, Ivan – Tuysuz, Gul, CNN (2012): Mass hunger strike in Turkish prisons enters 52nd day. November 2, 2012. <http://edition.cnn.com/2012/11/02/world/europe/turkey-prisons-hunger-strike/index.html> [letöltve: 2012. 12. 17.]
- Weissman, Lester et al. (1972): Personality factors in prison volunteers related to response in clinical drug trials. *The Journal of Clinical Pharmacology*, January 1972, Vol. 12, 1, 5-10.